Mål & Mæle · 1

23. årgang, maj 2000

All for the Ladies

Der er rigtig meget engelsk i danske reklamer. Fx var der engelsk ordstof i 82 % af reklamerne i et nummer af *Alt for Damerne*. Nogle sprogfolk mener, at grænsen er nået. Nu skal der skrides ind. Men fører reklamen an? Se side 7

Sukker, sirup og yoghurt

Ordene *kaffe* og *mokka* kommer selvfølgelig fra arabisk. Men hvad med *sukker*, *sirup* og *yoghurt*? De ord lyder da lige så pæredanske som *salt*, *mælk* og *ymer*. Men nej, de er skam fra henholdsvis persisk, arabisk og tyrkisk. Der er dog ikke flere ord i dansk fra disse sprog, end at de alle kan stå i én artikel. Side 11

Snack eller snak?
To a-lyde med betydningsforskel?

Der er mange a-lyde på dansk; men har forskellene mellem dem nogen betydning? Traditionelt har opfattelsen været, at vi godt kunne nøjes med ét talt *a* på dansk. Nu mener en sprogforsker og en læser, at vi har brug for mindst to *a*'er.

Læs side 17

Hvorfor virker Søren og Mette stadig?

En stor undersøgelse har vist, at læsebogen *Søren og Mette* (fra 1954) giver børn den hurtigste start på læsningen. Her forsøger undersøgelsens forfattere at forklare, hvordan det kan være. Side 23

Sprogligheder 2

Let's get better – til dansk reklamesprog? 7

Arabiske, tyrkiske og persiske ord i dansk 11

Om den sproglige forskel mellem Hansen-a og Larsen-a 17

Hvordan ser en god læsebog ud? 23

Mennesket er i Guds Billede skabt / med levende Ord paa sin Tunge, / og derfor kan han mellem Træer og Dyr / med Guderne tale og sjunge.

Menneskebørn i den grønne Lund, / hvor Fugle i Bøgene sjunge! / I skjønne derpaa: det er Guderne ligt / at tale med Menneske-Tunge!

(Højskolesangbogen nr. 137)

N. F. S. Grundtvig

SprOgliGheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen, Pernille Frost og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Therese Brink-Jacobsen,
Tovværkgade 5 A, 3., lejl. 11
2300 København S

? Tyve hundrede

Er der nogen chance som helst for at undgå de sprogligt uventede årstal »to tusind«, »to tusind og et«, »to tusind og to « &c?

Hvor kan man henvende sig for at anbefale danskerne at sige »tyve hundred« &c?

Hvorfor taler danskerne pludselig i millellier i stedet for som hidtil i sekler?

Der er nogle evidente ting ved seklerne: der er tradition derfor, det er kalendarisk mundret – i stedet for det girobankagtige tusindbeløb, jf.

1831 = atten hundred en og tredive
1931 = nitten hundred en og tredive
2031 = tyve hundred en og tredive

Dertil kommer, at jeg hører, at man i Sverige netop agter at bruge den 'sekulære' betegnelse. Eftersom danskerne plejer at overtage ting fra svenskerne med 3,3 års forsinkelse, kan vi måske håbe på, at sekulariseringen vil tage fat engang i foråret tyve hundred og tre?

Godt nyt år (med godt gammelt ord).

K. D. B. Bengtson
København

! Du har naturligvis ret i at det ville være konsekvent at sige og skrive *tyvehundredtallet,* når det nu hedder *nittenhundredtallet* osv.

Men der er også et andet konsekvensargument.

Når vi kommer over 1000, er der to måder at lave talord på. Man kan sige *et tusind et hundrede* eller *ellevehundrede.* Og tilsvarende *to tusinde fire hundrede* eller *fireogtyve hundrede* osv. Men af en eller anden grund har vi kun én mulighed når tallet ender på tre nuller. Det hedder *tre tusind* og ikke *tredivehundrede.* Så hvis man holder sig til veletableret dansk orddannelse, så er *tyvehundredtallet* og *tyvehundredogfire* altså sære og stødende. Og i den forstand inkonsekvente.

Det norske og det svenske sprognævn har vedtaget at anbefale det der svarer til *tyvehundredtallet* og *tyvehundredtoogtredive* osv. Hvordan det går, ved vi først om nogle år.

Mht. at anbefale danskerne at sige og skrive *tyvehundrede* osv. kan jeg ikke komme i tanke om andet end Statens Information, Dansk Standard og evt. Erhvervssprogligt Forbund. Det mest virkningsfulde ville nok være hvis et ministerium eller et par andre magtfulde institutioner gav sig til at bruge de nye former.

EH

? Hvad er en rod

Jeg har på mit studie arbejdet en del med ord under disciplinen morfologi. I den forbindelse har jeg måttet konstatere, at definitionerne af ord og mindre enheder veksler fra fremstilling til fremstilling.

I et hæfte fra Dansk Sprognævn med titlen *Grammatisk talt* (1996) kan man under sektionen Leksikon møde følgende definition af en rod: »[...] den mindste del af et ord der *kan* bruges som *selvstændigt* ord...« (p. 48, min kursivering).

En rod bliver ifølge Dansk Sprognævn defineret som selvstændig (fri), den kan stå alene for sig selv og fungere som et ord. Og det er selvstændigheden, som er kriteriet på en rod. Jeg ser i denne sammenhæng bort fra modaliseringen ved *kan* i definitionen!

I et skrift *ordforklaringer til Morfologi* (1996) af Peter Molbæk Hansen (Institut for Almen og Anvendt Sprogvidenskab) bliver en rod defineret således: »Den del af en ordform der bliver tilbage hvis man fjerner alle affikser. Bemærk at en rod ikke behøver at være en fri morf: roden i *kon-stru-er-e* er *stru*.« (p. 10).

I eksemplet med ordsyntagmet *konstruere* bliver *stru* rod, når det segmenteres (synkront). Ifølge Dansk Sprognævns definition kan *stru* ikke være rod. Hvorfor? – Fordi *stru* ikke »kan bruges som selvstændigt ord«. Er der nogen forklaring på divergensen mellem Dansk Sprognævn og Institut for Almen og Anvendt Sprogvidenskab i definitionen af en rod?

Søren Lund
Odense

! Dette tager vi trin for trin.

Et ord består af en *stamme* og i de fleste tilfælde af nogle *bøjningselementer*. Det er ret let at definere bøjning og bøjningselementer, men det fylder meget, så jeg vil nøjes med her at appellere til intuition og skolelærdom. I de efterfølgende eksempler er der sat bindestreg mellem stamme og bøjningselementer:

hes-ene, smart-ere, grøn-t. vent-ede, læs-es

Det der bliver tilbage når man har fratrukket bøjningselementerne, er stammen. Vi har altså også stammer foran bindestregen i følgende eksempler:

højhus-ene, dumsmart-ere, grønlig-t, forvente-ede, nærlæs-es

En *rod* defineres meget enkelt som den mindste orddel som kan danne stamme, og så er vi tilbage ved

hus-ene, *smart*-ere, *grøn*-t, *vent*-ede, *læs*-es

hvor stammerne er markeret med kursiv. Man kan se at en stamme kan bestå af mere end én rod:

dumsmarte, nærlæse, overse, rutebiler

I nogle tilfælde er et ord lig med stammen. Det gælder når ordet ikke kan bøjes, altså ikke forbindes med bøjningselementer:

og, på, hvis, for, som, at, fordi, desværre

Dette er den gængse definition af *rod* i dansk tradition. Dansk Sprognævns definition sigter mod det samme, men er unægtelig ikke helt præcis. I et ord som *vente* skulle roden gerne være *vent-*. Men dette element kan aldrig udgøre et ord alene, for det forbindes altid med bøjningselementer. Det gælder også formen *vent!*, som har den såkaldte nul-endelse med den helt klare betydning 'ordre'.

»Grammatisk talt« (1996) er en lille populær ordliste, og sprognævnet har tydeligt nok ikke villet skræmme brugerne med det store teoretiske udtræk.

Hvis Peter Molbæk Hansen ved *af-*

fikser forstår for- og efterstavelser og bøjningsendelser, så når vi frem til at roden i fx *venter* er *vent-*. Men så er roden i fx *stuerent* altså *stueren-*. Har du refereret rigtigt?

I den definition som jeg ovenfor har kaldt den traditionelt danske, indgår det at en rod skal kunne danne ord alene eller evt. i forbindelse med bøjningselementer. Det vil sige at *-stru-* i *konstruere* ikke er en rod.

Men hvad er det så?

Ja, man må acceptere at der i sproget findes ord som nok kan forstås historisk, men som ikke kan analyseres ud fra et nutidigt synspunkt. Det gælder fx *konstruere*. Og *fordærvet:* hvad er *-dærv-*? Eller *uhumsk:* forstavelsen *u-* genkender vi, men hvad er *humsk*? Tænk på *-stad-* i *overstadig* og på *dygt-* i *dygtig*.

EH

? NB: Nyt komma

Tak for en interessant artikel om »Litteraturen og sproget« (M&M 3/99) – det lyder rimeligt at også forfattere lader deres ordvalg m.v. farve af samtidens talte dagligsprog, altså at dagligsproget præger forfatterne og ikke omvendt. Det samme ses jo bl.a. inden for musik hvor *cross over* (stilfusioner, fx mellem klassisk og jazz) snart må blive normen al den stund vort udtryk farves af det *input* vi modtager fra mange forskellige kilder, et input der jo lagres i underbevidsthedens dybe brønd, og hvorfra vi øser både i spontane og gennemtænkte ytringer. Hvis ikke det var således, skulle digterne vel opfinde sproget hver gang de skrev?

Men at denne inspiration *kun* skulle komme fra det talte dagligsprog, finder jeg svært at acceptere. Jeg kunne således mærke en tydelig udvikling i mine (fire) børns sproglige formåen da de for alvor begyndte at læse (kvalitets)-litteratur. Deres ordvalg og sætningsstruktur blev anderledes, vel at mærke uden at blive plagiat: der var aldrig tale om brug af »modeord« eller foretrukne vendinger, bare om en større variation i sætningsdannelse og en større omhu mht. udtrykkets præcision og farve, træk der ikke altid høres i talt sprog, vel bl.a. pga. den mindre tid til omtanke der præger dagligdagen, men som kom tydeligt frem i deres skriftsprog.

Jeg synes derfor tværtom at litteraturen har stor betydning for det daglige *skrevne* sprog, og mon ikke vi alle lader også en del af det skrevne sprog vi behersker, skinne igennem i vort talesprog? Og hermed at litteraturen faktisk påvirker vores dagligsprog.

Det er da også påfaldende at mange (velformulerende) indvandrere angiver skrevet dansk som den største kilde til beherskelse af (et nuanceret) dansk.

Modsat dig (Dem?) tror jeg i øvrigt ikke at idealet for sprogbrugen uden for litteraturen er at den skal følge normer og lovgivning. Hvis det var så hvordan skulle vi så kunne skabe alle de ordspil der gør det morsomt at kommunikere også på talesprogsplan? Mange *blondine*-vittigheder er således bygget over samme læst som H. C. Andersen-citatet om lygtemændene (spillet mellem det bogstaveligt udtrykte og det underforståede, overførte).

Problemet er vel snarere at afsenderen risikerer at modtageren hverken har tilstrækkelig humor, kan overskue ironi eller i det hele taget har så stort et sprogligt overskud at meddelelsen forstås som det den er: et bevidst og *vittigt* brud på normen for at skabe en særlig virkning, ofte i form af et (medvidende og måske endda beundrende) smil. Hvis det sproglige udtryk ellers

er i orden, skal sådanne bevidste ytringer naturligvis forstås helt bogstaveligt og ikke pedantisk tælles blandt fejl i stavning og idiomatik.

At afvigelserne virker på baggrund af en norm, er så en anden sag, men vi er vel alle digtere i det små og nogle mere end andre?

Pludselig virker det mærkeligt at du/De der tidligere har forfægtet flertallets ret til at sætte nye sproglige normer, nu refererer til et »biologisk« instinkt som normskaber (er det mon Jørgen Hildens artikel herom i *Mål & Mæle* 2/97 der satte det i gang hos dig/Dem?). Som jeg opfatter diskussionen dengang og nu, drejer det sig om modsætningen mellem decideret forvanskede udtryk pga. sproglig armod, og bevidste, kreative nyskabelser, men desværre »taler« vi aldrig længe nok sammen i debatindlæggene til at nå ind til sagens kerne: at det danske sprog kan optage og allerede rummer en mængde udtryk der gør det levende og spændstigt – et godt værktøj for (også dagligdagens) digtere – hvilket er noget ganske andet end at acceptere misfostre som »han har ikke nogen rygmarv«.

Ud med bogholderagtige pedanter og deres holdningsløse pentanter!

Sidste: Undervisningsministeren oplyser at der er en halv million funktionelle analfabeter i Danmark – det drejer sig efter sigende i overvejende grad om personer der har svært ved at erkende at de har et problem.

Erik Møldrup
Aalborg

! Svar til Ole Togeby

Den tone Ole Togeby anlægger i Mål & Mæle, december 1999 – imod mine danskdogmer – forhindrer på det nærmeste al debat. Men jeg vil være så venlig at se bort fra Togebys ubehaglige og ukonstruktive form og svare alligevel.

Togeby bruger det kendte argumentationstekniske kneb at føre mine forslag ud i det absurde. Men derved taler han direkte imod ånden og flere steder også imod det konkrete indhold i mine dogmer. Dogmerne er jo en del af en kronik, og nogle af de holdninger Togeby skyder mig i skoene, bliver modsagt i kronikken.

For det første er Togeby tilsyneladende ikke klar over at det beværgende løfte jeg afslutter kronikken med, og som Togeby sætter ukommenteret som indledning, er en kopi af filmdogme-eden (se *www.dogme95.dk*). Jeg synes det er sjovt at man i disse år kan tillade sig at udtrykke sig så lidenskabeligt om sit fag. Men stilen er altså ren pastiche, ligesom hele dogmekonceptet er lånt fra filmfolkene.

Et overordnet punkt for mig er dogmet »Tilbage til grammatikken« – fordi de seneste årtiers manglende undervisning i den strukturmæssige side af dansk har vist sig at give usikre og fordomsfulde sprogbrugere. Men her kommer Togeby og jeg fra hver sin side af det sproglige spektrum. Det er som om Togeby stadig hænger fast i 70'ernes dogme om at grammatik er reaktionært og direkte skadeligt for sprogbrugernes pragmatiske og kreative sans. Den holdning mener jeg er passé. Grammatikken er det mest uforanderlige ved et sprog og derfor på en vis måde dets kerne. Og jo større viden man har om sit redskab, jo mere har man at være kreativ med. Hyperkorrektioner skyldes netop sprogbrugernes bevidsthed om deres egen manglende sproglige kunnen. I øvrigt er det udtrykkelig pro-

fessionelle sprogbrugere min dogmekronik henvender sig til, ikke »sproget på gaden«, om jeg så må sige.

Togeby går også imod min regel til at undgå særskrivning af sammensætninger og foreslår i stedet den med udtalen: »Hvis en ordforbindelse udtales med hovedtryk (stærkt tryk) på det første led og bitryk (svagere tryk) på det andet, skrives forbindelsen i ét ord.«

Men på mine kurser har jeg erfaret at mange føler sig usikre over for denne høreregel, for i *dyre forsøg* og *fad øl* er der jo også tryk på første led. Faktisk virker trykket i *fad øl* – i kraft af sit stød – faktisk stærkere end i *fadøl*. Og tungere sammensætninger som *overenskomstforhandling*, *kontraktbrud*, *distributionscenter* er endnu sværere at håndtere ud fra trykreglen. Beklager, men den er svær at følge i praksis. I modsætning til reglen med førsteleddets ordklasse: I *fad øl* er 'fad' et adjektiv, ikke et substantiv eller verbum – i *fadøl* er 'fad' et substantiv. Togeby har ret i at det er en meget nedbarberet regel når jeg kun udtrykkeligt nævner sammensætninger med subst. eller verbum som førsteled Det er for det første på grund af dogmegenrens krav om korthed, for det andet fordi det især er i sådanne sammensætninger at vi ser problemet.

Men grundlæggende er trykreglen og ordklassereglen jo bare to forskellige metoder til at nå det samme mål. De supplerer hinanden udmærket og siger ikke hinanden imod.

De danske pluralisendelser på engelske låneord kalder Togeby for »klovnedansk«. MEN: Jeg skriver ingen steder at vi udelukkende skal bruge pluralisendelsen *-er*. Hvis former som *flere bunkere*, *flere job* og *flere workshopper* er klovnedansk, så er det dét Retskrivningsordbogen foreskriver!

Udtalereglerne er godt nok ikke mit stærkeste punkt; men det er uhensigtsmæssigt for et sprog at utydelig udtale giver større og større mulighed for misforståelser. At Togeby kan tolke det som at man derved er »den forlængede arm for magthaverne eller den bøjede arm for oprørerne«, forstår jeg simpelt hen ikke. Men det giver igen stærke mindelser om 70'ernes rasende politisering – også på bekostning af fagligheden.

Når nogle af os synes at det virker forstyrrende for indholdet at nyhedsoplæsere siger /prast/ og /fram/, er det ganske rigtigt nok mest et spørgsmål om vane eller smag. Men når det bliver umuligt at høre om samme nyhedsoplæser siger *rose* eller *ruse*, *kræft* eller *kraft*, *jager* eller *jæger*, *lidt* eller *let*, *læger* eller *lærere* – så er det da en forringelse af sproget som kommunikationsmiddel!

En fonetiker har i øvrigt fortalt mig at en tilsyneladende uafvendelig lydudvikling i middelalderdansk – i stil med tilbagetrækningen af vokalen i *kræft* til /kraft/ – bøjede af, formodentlig fordi samme lydudvikling gav for mange sammenfald i udtalen af forskellige ord. Kan det tænkes at det samme kommer til at gøre sig gældende for *kræft/kraft-* og *jager/jæger*-problematikken? Det bliver interessant at se.

Hermed mener jeg at have svaret på hovedpunkterne i Togebys til tider hånlige udfald. Men jeg synes slet ikke det passer med Mål & Mæles stil at bringe et redaktørindlæg der er så fordrejet af aggression.

Venlig hilsen
Kirsten Rask

Let's get better – til dansk reklamesprog?

I den senere tid har en række sprogforskere været efter den danske reklamebranche, som de klandrer for at anvende engelske ord og vendinger på bekostning af danske: *»Danske firmaer og blade der ikke kan finde ud af at udtænke et godt dansk navn, dømmes underlødige. Det samme gælder marketingmedarbejdere der vælger engelske sloganer i stedet for at tænke kreativt på dansk, men f.eks. giver os det ufordøjede engelske: »Gilette – The Best A Man Can Get« fordi det efter deres mening lyder smartere og mere spændende i danske ører«*. Sådan skriver Kirsten Rask i en kronik i Politiken (den 5/9-99). Michael Herslund siger i sin artikel »Dansk som 'det andet sprog'« i den nyligt udkomne bog »Engelsk eller ikke engelsk? That is the question«: *»Reklamer serveres i stigende omfang på engelsk – et slående eksempel er Ericssons idiotiske »Make yourself heard« (...)«*. Han foreslår, at der indføres en sproglig kodeks for reklamering. Niels Davidsen-Nielsen deler Kirsten Rasks og Michael Herslunds opfattelse, at der skal skrides ind over for reklamebranchens brug af engelsk ordstof, og foreslår, at man (han præciserer ikke nærmere, hvem 'man' er) kontakter bl.a. reklamebranchen for at få bremset det gradvise domænetab (jf. artiklen »Fordanskning af engelske låneord – Kan det nytte?« fra bogen »Det er korrekt«).

Andelen af engelsk ordstof i dansk reklame

Men hvor meget engelsk ér der overhovedet i dansk reklame? Ifølge Pia Jarvad viste en undersøgelse af, hvor mange af en uges tv-reklamer der indeholdt engelske ord og vendinger, et resultat på 40 %. Jeg satte mig for at finde frem til andelen af engelske lån i annoncerne i et nummer af henholdsvis damebladet Alt for Damerne og lokalavisen Amager Bladet.

Hver gang man ønsker at optælle, hvor meget engelsk der er i en given tekst, støder man ind i problemet: Hvad ér engelsk påvirkning? Skal pseudoanglicismer, altså hjemligt nydannede ord, som er dannet af engelske ord eller orddele eksempelvis tælles med (fx et ord som *babylift*, der ikke findes i engelsk sprogbrug; dér hedder en sådan nemlig *carrycot* (Mål & Mæle 22. årg. nr. 2))? Hvad med den efterhånden mere og mere almindelige, men ifølge Retskrivningsordbogen normstridige, brug af apostrof-s, fx *Søren's*? Og hvad med tendensen til at særskrive i tilfælde, hvor der på dansk rettelig skal sammenskrives, eksempelvis *satin etui* og *læbe stift*?

Jeg har undladt at medregne fejlagtig anvendelse af særskrivninger og apostrof-s som engelsk påvirkning, da jeg mener, det er for usikkert at fastslå, at der er tale om en sikker indflydelse fra engelsk. Den udbredte brug af apostrof-s i tilfælde, der strider med Retskrivningsordbogen, kan skyldes ind-

virkning fra engelsk, men kan registreres i dansk så langt tilbage som midten af 1800-tallet, altså længe før den engelske indflydelse for alvor satte ind (Mål & Mæle 17. årg. nr. 4). Ligeledes har der i dansk længe været en vis usikkerhed i reglerne for, hvornår der skal hhv. sær- og sammenskrives. Pia Jarvad mener, at man kan tale om, *»(...) at den i dansk iboende vaklen i sammenskrivningen forstærkes ved kontakten med engelsk særskrivning«* (fra artiklen »Den engelske påvirknings art og mængde« i »Engelsk eller ikke engelsk? That is the question«).

Jeg har heller ikke medregnet de tilfælde, hvor den eneste tekst er et engelsk produktnavn, som eksempler på engelsk ordstof. Derimod har jeg medregnet pseudoanglicismer, da de, hvor uengelske de end måtte synes for en englænder, trods alt er opstået som en følge af kendskabet til engelsk.

Annoncerne i Alt for Damerne og Amager Bladet

Alt for Damerne nr. 48 fra den 2. december 1999 består af 184 sider + et reklameindstik på seks sider + tre løse reklametryksager + et horoskoptillæg. Der er i alt 56 reklamer. Ud af dem er der engelsk ordstof i 46, svarende til 82 %.

Hvis man sammenligner låneordstype med produkttype, fremgår det, at de annoncer, der indeholder ren engelsk tekst, er for udenlandske produkter. De produkter, hvis annoncer er helt uden engelsk ordstof, må vel nok siges at henvende sig til den mere modne del af bladets læsere: Der findes fx intet engelsk i reklamerne for en vaskemaskine, en opvaskemaskine og noget luksuskaffe.

I de øvrige annoncer, der altså hverken har ren engelsk tekst eller er helt uden engelsk ordstof, ses `citatlån`: *Lifestyle in leather* (Claudio Ferrici, s. 49), *The gifted frangance* (Noa, s. 51) og *Let's make things better* (Philips, s. 178) m.fl. `Direkte lån`: *personality* (Citizen, s. 38), *foundation* (Ulay Colur, s. 65) m.fl.

Jeg fandt ingen eksempler på `betydningslån`, `oversættelseslån` eller `pesudolån`. Derimod fandt jeg et eksempel på et `blandingslån`, nemlig *juicekande* (Royal Copenhagen, s. 57), et eksempel på `syntaktisk indflydelse` i en reklame for LongoVital (s. 111): *Ring 38383180 og hør, hvad LongoVital kan gøre for dig*. Verbet *ringe* er ifølge Knud Sørensen ved at kunne bruges med objekt (genstandsled) i dansk efter indflydelse af *call*, som vi ser det i eksemplet ovenfor.

Amager Bladet nr. 52, 28. december 1999, har i alt 205 annoncer (dødsannoncer, bekendtgørelser og 'lejlighed søges'-annoncer ej medregnet). Heraf er der engelsk ordstof i 67, dvs. i 33 %.

Hvad kan man udlede af optællingerne?

Hvordan adskiller annoncerne i Amager Bladet sig fra annoncerne i Alt for Damerne? Og afspejler forskellene sig i det engelske ordstof?

Hvor langt de fleste annoncer i Amager Bladet er her og nu-tilbud med fokus på pris, er størstedelen af Alt for Damernes annoncer mere eller mindre tidløse og har et langsigtet formål. De fleste engelske lån i Amager Bladet har været i dansk i mange år og forstås af alle danskere: *tv, bar, service, weekend, sport, pub, cykel, job* osv. Dog er der få undtagelser, nemlig i reklamer, der henvender sig til de helt unge (Intersport: *Adidas Lightning NM til street og mode*), og i reklamer for computerudstyr (DATA-centrum: *3 års all risk,*

Newtech InfinityAthlon og ProView Monitor).

Skønt mit materiale selvfølgelig ikke er så omfattende, viste optælllingen af engelske lån i både Alt for Damerne og Amager Bladet, at der anvendes en betragtelig mængde i trykt reklame i Danmark. Det er der som nævnt adskillige sprogforskere, der er utilfredse med ...

Årsagen til de mange engelske lån i reklamesproget

Men *hvorfor* er der så høj andel af engelsk i dansk reklame? En af dem, der er allermest harm over »den engelske syge« i reklamerne, Niels Davidsen-Nielsen, besvarer (i artiklen »Fordanskning af engelske låneord – Kan det nytte?« fra »Det er korrekt«) selv spørgsmålet: *»Det er velkendt, at sproget ikke blot tjener til at udtrykke betydninger, men også til at formidle personlig identitet«*. Davidsen-Nielsen og Herslund kommer sammen sagen endnu nærmere: *»Reklamefilm i danske biografer og i fjernsyn er i stigende grad engelsksprogede. Det skyldes velsagtens, at det betaler sig (...)«* (fra »Engelsk eller ikke engelsk? That is the question«). Ja, *selvfølgelig* skyldes det, at det betaler sig! Den danske reklamebranche ville aldrig drømme om at bruge engelske ord, hvis forbrugerne ikke brød sig om det! Det svarer også til, hvad Bent Preisler fandt frem til i sin store undersøgelse af danskernes holdninger til engelsk i dansk (Mål & Mæle 22. årg. nr. 4). Her forhørte han sig bl.a. om holdningen til engelsk i reklamer. Kun 18% af de respondenterne var negativt indstillet.

Jeg mener i øvrigt, at Bent Preisler har fat i noget væsentligt, når han i sin bog »Danskerne og det engelske sprog« skriver, at de danske mediers og reklamers brug af engelsk forudsætter en sproglig udvikling, som allerede *har* fundet sted. Eller som Erik Hansen skrev det tilbage i 1965 (i bogen »Reklamesprog«): *»Reklamen fører ikke an. Den følger med«*.

Hvorfor fastholdes hele engelske slogans ofte?

Kirsten Rask, Niels Davidsen-Nielsen og Michael Herslund glemmer tilsyneladende helt årsagen til, at reklamefolk gerne vælger at beholde et engelsk slogan, som fx Philips' *Let's make things better*. Philips sælger tv-apparater, støvsugere m.m. i mange lande og kører ofte verdensomspændende kampagner. Hér er det da overordentligt hensigtsmæssigt og klart forståeligt, at man derfor fra Philips' side vælger at beholde det samme slogan (*Let's make things better*), logo m.v. Jo flere gange folk ser/hører et slogan, jo større sandsynlighed er der nu engang for, at de husker produktnavnet/den pågældende reklame, og jo større er chancerne for, at de i sidste ende vælger at købe produktet. Desuden er der den økonomiske side af sagen: I mange tilfælde er det væsentligt billigere at masseproducere reklamer (har jeg ladet mig fortælle af en reklamemand), og når effekten så oven i købet er større, er det vist ikke så svært at forstå, hvorfor man fra reklamebranchens side blot overfører de engelske slogans til dansk. Det er, som om de føromtalte sprogforskere helt glemmer, *hvorfor* der overhovedet produceres reklame! Det er nu engang hverken for at redde regnskoven, de sultende i Afrika – eller for den sags skyld det danske sprog! Nej, det er for at sælge nogle varer. Når den danske reklamebranche anvender så meget engelsk, er det selvsagt, fordi det betaler sig, og fordi størstedelen af befolk-

ningen ganske enkelt ikke har noget imod de engelske ord i reklamerne ...

For mig at se vil det desuden være uladsiggørligt at bremse den engelske indlånsstrøm ved at indføre restriktioner i reklamebranchens sprogbrug. Nok kan man være ked af udviklingen, men man *kan* ikke standse den *kulturelle* indflydelse, der er hele årsagen til, at vi har de engelske lån i dansk.

Therese Brink-Jacobsen
f. 1974
danskstuderende
Københavns Universitet

Mål & Mæle
ISSN 0106-567X

Redaktion:
Carsten Elbro, Pernille Frost, Erik Hansen, Ole Togeby.

Tegninger: Hanne Simone

Ekspedition og produktion:
Elbro-Tryk
Håndværkervej 10
Postboks 3072
6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 168,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til:

Therese Brink-Jacobsen,
Tovværkgade 5A 3, lejl. 11, 2300 København S

Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Arabiske, tyrkiske og persiske ord i dansk

At der er arabiske og østerlandske ord i dansk, er noget mange er klar over. Vi har læst om *kaliffen* der med sin *vesir* forlader *haremet* med de smukke *odalisker*, og forklædt i simpel *burnus* begiver sig ned i *basaren* for at høre hvad *dervisher* og *mullaher* taler om, mens *muezzinens* messende røst lyder over *kasbaen* fra toppen af *moskeens* slanke *minaret*.

Tusind og en Nat er ikke gået sporløst hen over det danske sprog.

Ord og kultur

Et sprogs ordforråd afspejler sprogsamfundet. Ordstoffet viser hvad folk har brug for at meddele hinanden, hvor de skal være meget præcise, og hvor de kan være mere summariske i deres meddelelser. Ordstoffet viser også hvilke andre kulturer sprogsamfundet har haft kontakt med gennem tiderne. Man kan så at sige afdække arkæologiske lag i ordforrådet.

Dansk har således i nogle århundreder i middelalderen optaget meget store mængder tysk ordstof (fx *begynde*, *vægt*, *skulder*). Senere blev det fransk (fx *bøf*, *kasket*, *nervøs*), og i vore dage er engelsk det sprog vi især låner ord fra (fx *strejke*, *sport*, *sandwich*). Og i hele perioden er der kommet ord fra græsk (fx *idé*, *gymnastik*, *kynisk*) og latin (fx *station*, *natur*, *social*).

Af de nye ord der i vore dage kommer ind i dansk ved påvirkning udefra, skyldes 80 % engelsk, 10 % svensk og 10 % andre sprog. Men ser vi på hele det danske ordforråd med alt hvad det har opta-get i tidens løb, er tysk langt den største bidragyder.

Arabisk, tyrkisk og persisk i dansk

Sammenlignet med ordene fra de nævnte andre fremmedsprog er antallet af arabiske, tyrkiske og persiske ord i dansk meget beskedent. Det hænger naturligvis sammen med at disse sprog tales og skrives i egne som ligger meget langt fra Danmark, og der er næppe et eneste af disse ord som er kommet direkte ind i dansk. Det normale er at vejen går over et eller flere af de store europæiske kultursprog.

Fx er ordet *kaviar* kommet ind i dansk fra tysk, som igen har det fra fransk *caviar*. Det synes at være kommet til fransk fra italiensk *caviario*, der kommer af græsk *kaviarion*. Som stammer fra tyrkisk *khâviâr*, der sandsynligvis har sin oprindelse i et persisk ord!

Afstanden mellem det oprindelige og det danske ord er tit betydelig. Der er således langt mellem persisk *asfinâgh* til dansk *spinat*. Men følger man ordene trin for trin gennem historien og fra sprog til sprog, bliver forbindelsen som regel tydelig.

Hvor mange arabiske, tyrkiske og persiske ord er der så i det danske sprog? Det er altid betænkeligt at tælle et ordforråd eller dele af det, men et vist begreb om det indbyrdes talforhold mellem arabisk, persisk og tyrkisk kan man få ved at tælle sådanne ord fx i Gyldendals Fremmedordbog (11. udgave 1993). Den indeholder ca. 245 arabiske,

ca. 65 persiske og lidt under 50 tyrkiske ord.

De tre sprog har imidlertid også påvirket hinanden, og derfor er der visse ord der findes i mere end ét af sprogene. I nogle tilfælde er det ikke til at afgøre hvorfra et ord oprindelig stammer, og det kan også være usikkert fra hvilket af sprogene et ord kommer til Europa.

Kontakten med de islamiske kulturer

Den arabiske påvirkning skyldes uden tvivl først og fremmest maurernes besættelse af den Iberiske Halvø (Spanien) fra o. 700 til o. 1500. De medbragte en høj teknisk og kunstnerisk kultur, og også sprogligt påvirkede de spanierne idet mange arabiske ord indgik i det spanske ordforråd og derfra bredte sig til andre europæiske sprog.

Persien er betegnelsen for det der nu hedder Iran, men det persiske sprog tales og har været talt i et noget større område. I oldtiden var Perserriget nabo til Romerriget, og naboskabet har givet både venskabelige og fjendtlige kontakter. Perserriget har været interessant for europæerne på grund af eksotiske produkter, fx tekstiler og krydderier, og der er foregået en livlig handel.

Tyrkerne (dvs. osmannerne) holdt i flere hundrede år Balkan besat og nåede helt frem til Wien, hvor de blev slået i 1683. Den langvarige besættelse førte til optag af tyrkiske ord i europæiske sprog, især sprogene på Balkan, men et vist sværmeri for det tyrkiske i 1700-tallet var med til at åbne også vesteuropæiske sprog for tyrkiske ord.

De kristne korstog til Palæstina i 1000-, 1100- og 1200-tallet har også bidraget til kontakten mellem Europa og de nærorientalske lande. Mødet var til at begynde med fjendtligt, men efterhånden udviklede der sig kulturelle og økonomiske forbindelser.

Også nutidige kontakter mellem folkene spiller en rolle som forudsætningen for sproglig påvirkning. Turismen er vigtig: Folk rejser ud og ser fremmedartede ting som der ikke er ord for i dansk, og så låner de sig frem. Indvandrere og flygtninge der kommer til Danmark, har deres sprog og skikke med sig, og fremmede produkter eller madretter beholder de fremmede navne. Endelig har det også en effekt at pressen beskæftiger sig med forholdene i Nordafrika, Tyrkiet og den nære Orient og overtager de fremmede sprogs betegnelser for personer, begivenheder, genstande osv.

Arabisk

er et semitisk sprog, hvilket indebærer at det er beslægtet med hebræisk. Arabisk er officielt sprog i hele Nordafrika, i Sudan, på den Arabiske Halvø og i Irak. Sproget falder i forskellige dialekter, men det eneste og fælles skriftsprog er en videreudvikling af klassisk arabisk, et skriftsprog som blev skabt i 700- og 800-tallet.

Selv det beskedne antal arabiske ord som findes i dansk, genspejler en meget rig gammel kultur, specielt på områderne matematik, astronomi, kemi og musik.

At araberne var foregangsmænd på området matematik, ser man af ord som

algebra, algoritme, ciffer, tarif, tara (indpakningens vægt), zero ('nul').

(Forstavelsen *al-* er den bestemte artikel.) Vægtenheden *karat* har vi også fra arabisk, skønt ordet er kommet ind i arabisk fra græsk, oprindelig om johannesbrødplantens frø, der brugtes som lodder når man skulle afveje ædelmetaller. Beslægtet med matematikken er

astronomien, som også var var en avanceret arabisk videnskab:

Aldebaran (stjernen *Tyrens røde øje*) og modsætningerne *nadir* og *zenit*.

Mange kemiske betegnelser vidner om stor indsigt, og selve ordet *kemi* har sin oprindelse i det arabiske ord *alkymi*:

alkali, alkohol, amalgam, anilin, antimon, bor(aks), eliksir, henna, kamfer, karmin, natron, talk(um).

Her kan man også medtage *balsam* og *myrra* – og *mumie*, der oprindelig er betegnelsen for den voks som bruges ved konserveringen.

Fra det praktiske liv har vi

arsenal, kaliber (opr. 'støbeform'), kalfatre (af det arab. ord for 'asfalt': om at tætne et skib med beg), magasin, trafik (opr. 'småhandel').

På musikområdet finder vi *guitar*, *lut* og *tambur*. Det sidste ord betyder 'tromme' og blev i fransk til *ta(m)bour*, og da ordet *tabourette* er dannet af *tambour* om en cylinderformet skammel, er *taburet* altså også af arabisk oprindelse.

De fleste navne på planter og dyr fra det nordafrikanske område er oprindelig arabiske:

abrikos, artiskok, gazelle, giraf, kalabas, kamel, marabu, orange (fra persisk), papegøje, spinat (fra persisk).

Det gamle danske ord for det dyr som nu betegnes med det græske *elefant*, var *fil* eller *fildyr*, og det stammer fra arabisk. Det findes ikke mere i dansk, men bogbinderen bruger stadig et *filsben*, dvs. en lille flad pind af ben. Det ser ud som elfenben, men er bare okseknogle!

Nogle af ordene for tekstiler og klædedragt har helt mistet det fremmede præg:

atlask, burnus, galla, gamache (opr. betegnelse for skind fra byen Gadames), jakke, jumper, kattun, mameluk, mohair.

Mens ordene fra mad-, drikke- og krydderiområdet har bevaret slet ikke så lidt af fremmed smag og duft:

arrak, couscous, gurkemeje, kaffe, kandis, marcipan, mokka, safran, sirup, timbale.

Om europæisk smag for lidt eksotisk boligindretning vidner ord som

alkove, intarsia (træmosaik), karaffel, madras, ottoman, sofa.

Naturligvis er der ikke så få arabiske ord som betegner ting og fænomener i den arabiske natur og kultur. Der er personbetegnelser:

admiral (opr. samme ord som *emir*: 'høvding', 'anfører'), beduin, emir, fakir, imam, kalif, mufti, mulla(h), sherif (via engelsk), sultan, vesir.

Hertil også *sheik*, der opr. betyder 'gammel mand' og derfra får betydningen 'høvding'. Dansk er ene om betydningen 'flot fyr', hvortil adjektivet *sheiket*, og forudsætningen er 1920'ernes internationale sværmeri for det arabiske i film og underholdningslitteratur (»ørkenromantik«). Andre ord fra denne gruppe:

dinar, harem, islam, Koran, medina, minaret, monsun, moske, ramadan, safari, scirocco, talisman osv.

Men som det ses af det ovenstående, betegner mange ord noget i den danske hverdag. Her kommer nogle flere, i alfabetisk rækkefølge:

Hasard betyder i arabisk 'terning', men i europæiske sprog betegner ordet spil der udelukkende beror på tilfældet.

Hash(ish) betød i arabisk oprindelig 'græs', senere 'indisk hamp' (cannabis), hvoraf man udvandt et euforiserende stof.

Havari var oprindelig varer der under transport var blevet beskadiget af havvand, senere opstod betydningen 'skade på skib og last'.

Lilla betyder på arabisk 'mørkeblå'; ordet er nået til arabisk over persisk fra oldindisk!

Massage og *massere* brugtes oprindelig om magisk håndspålæggelse og magnetiske strygninger.

Det spanske begejstringsråb *olé*, som danske turister har hørt ved fodboldkampe og tyrefægtninger, har nu fundet vej til danske fremmedordbøger. Det er et arabisk udråb, *wa-allah*: ved Gud!

Ramasjang er efter al sandsynlighed en dansk dannelse efter *ramadan*, den islamiske fastemåned: Man faster fra solopgang til solnedgang, men hvis man har råd til det, holder man støjende fester om natten! Heraf betydningen 'larmende fest' o.lign.

Razzia betyder i arabisk 'hævntogt mod nabostammen'. Ordet blev indført i europæisk af de franske kolonitropper i Algeriet.

Tyrkisk

er en gren af en sprogfamilie som er udbredt i den vestlige del af Asien. Tyrkisk er således hverken beslægtet med arabisk eller med indoeuropæiske sprog.

Nogle af de tyrkiske ord i dansk er betegnelser for personer og ting der hører til den tyrkiske kulturkreds. Der er benævnelser for embedsmænd og ledere: *aga*, *bej*, *kan*, *pasha*. Der er *seraillet*, fyrstepaladset, som befolkes bl.a. af *odalisker*, haremskvinder. Og der er klædningsstykker som *kaftan* og *turban*. Det sidste er efter oprindelsen det samme som *tulipan*, idet blomsten på grund af sin form og farve er opkaldt efter hovedbeklædningen.

En hel del tyrkiske ord i dansk betegner mad og andet spiseligt:

bergamot (pæresort), dolmer (også *dolme*), edirne (fåreost, opkaldt efter byen Edirne), jogurt (også *yoghurt*), kaviar, kebab (ristet kød), kefir, sorbet.

En anden større gruppe er militære gloser som mindelse om tyrkernes hærgen i Østeuropa:

dolman (husarjakke), horde (opr. 'militærafdeling'), kosak, pallask (ryttersabel), skaberak (dekorativt hestedækken), ulan (bereden soldat med lanse).

Hertil hører også *janitshar*, som i tyrkisk var en infanterist fra et særligt korps. At *janitshar* i dansk har fået betydningen 'slagtøjsmusiker', er gået således til: *Janitsharmusik* er i flere europæiske sprog betegnelsen for den karakteristiske støjende tyrkiske militærmusik, og senere lidt bredere 'militærmusik'. I dansk har man så ræsonneret at *janitsharmusik* måtte udføres af *janitsharer*. Og da militærmusik i høj grad præges af slagtøj, blev ordet i dansk til sidst en betegnelse for en (civil) slagtøjsmusiker.

Krabask er et ord og et fænomen der ikke bruges meget i vore dage, nemlig en pisk eller et andet prygleredskab; det stammer fra et tyrkisk ord med samme betydning. Til den danske hverdag hører derimod en *kiosk*. I tyrkisk betyder ordet 'lysthus', en betydning som kendes i ældre dansk. Men man forstår betydningsovergangen når man ser en kunstfærdigt bygget ældre københavnsk

kiosk. Her kunne man både købe aviser og telefonere, og det er det der nu er grundbetydningen i betegnelserne for vore dages prunkløse *avis- og telefonkiosker*. Der er ingen mindelser om den tyrkiske havepavillion.

Persisk

Persisk (iransk) er et indoeuropæisk sprog. Det er således beslægtet med de fleste europæiske sprog, også dansk. Persisk tales i det nuværende Iran og af den afghanske befolkning i Afghanistan. Også kurdisk er et nypersisk sprog.

Ord som betegner særlige ting og fænomener fra den orientalske kultur, er fx

dervish, karavane, mulla(h) (skriftklog, præst), shah.

Muselmand synes at stamme fra persisk *musliman*, som er en bøjningsform af et ord med den arabiske stamme *muslim* (troende). Ordets sidste del er blevet omtydet til (tysk *Mann* og) dansk *mand*. Betydningen er 'rettroende'; den senere betydning 'udsultet koncentrationslejrfange' bygger på en sammenligning med orientalske asketer som sulter sig.

Persiske dyrenavne er *tiger* og *sjakal*. Ord for planter og frugter er der lidt flere af:

asie, jasmin, lime, orange, pistacie

Fersken går tilbage til et ord der simpelt hen betyder 'persisk' (latin *persicus*).

Ordene for klædningsstykker og tekstil viser rigdommen i materiale og forarbejdning:

buckram (kraftigt lærred), gaze, kavaj, kelim, pampusse (tøffel), pyjamas, sandal, sjal (over engelsk *shawl*), skarlagen, taft.

Og ordene for mineraler og kemiske produkter vidner om fremmedartet skønhed:

azur (blåt mineral, farven blå; ordet indgår i *lapis lazuli*), cinnober (rødt mineral, farven rød), lak, moskus (velduftende stof udvundet af en kirtel på bugen af moskushjorten).

Kun nogle få ord betegner mad: *pilaf* (også *pilau*) er en krydret risret). *Tatarer* er det persiske ord for nogle centralasiatiske stammer; tatarerne havde en særlig måde at tilberede råt kød på, og retten kaldtes i Europa for *tatarbøf* – eller bare *tatar*.

Sukker er meget gammelt i dansk, men ordet stammer fra persisk og længere ude fra indisk eller æthiopisk. Det er samme ordstamme der indgår i *sakkarin*.

Ordet *basar* om en gade med mange små boder har beholdt sin betydning, men yderligere fået betydningen 'velgørenhedsarrangement som bygger på salg''.

Derimod har *divan* virkelig skiftet betydning. Oprindelig betød ordet 'arkiv'', 'rådsforsamling', ''mødesal'; tit var det et modtagelsesværelse med lave polstrede siddemøbler, og på et tidspunkt bliver det moderne at indrette europæiske restauranter som *divaner*, tænk fx på *Divan 1* og 2 i Tivoli i København. Det var i fransk betydningen 'lavt polstret siddemøbel' opstod, og herfra bredte den sig til andre sprog. I øvrigt kunne *divan* oprindelig også betyde 'digtsamling'.

En særlig omtale fortjener *skak*. Spillet er o. 1000 e.Kr. kommet til Europa fra Indien over Persien og Arabien. Selve ordet *skak* er persisk og identisk med *shah*, som er den brik der på dansk hedder kongen. Når kongen under spillet er blevet forhindret i at bevæge sig, råber den sejrende spiller *shah mat*. *Mat* er arabisk og betyder 'død', og med udtrykket *shah mat* erklærer man altså at

kongen er død. Herfra ordet *skakmat* og *mat* i betydningen 'træt', 'svag', som jo intet har med skakspil at gøre.

At *holde nogen i skak* er et udtryk der stammer fra skakspillet. Det findes også i tysk, og i engelsk: *hold somebody in check*. Det betyder 'standse' og 'kontrollere', altså *tjekke*. Et *check* betyder 'kontrol' og er samme ord som *en check*, der oprindelig er en kontrolseddel. Der er langt tilbage til shahen af Persien, men linjen er sikker nok.

Fred og ufordragelighed

Ordene ovenfor er veletablerede, og nogle af dem er adskillige århundreder gamle i dansk. Men ordforrådet modtager stadig bidrag fra de islamiske kulturer. I det følgende ser vi på ordstof som har fundet vej til dansk inden for de sidste årtier.

For *islam*, *islamisk* og *muslim* har man fra gammel tid brugt *muhammedanisme*, *muhammedansk* og *muhammedaner* i dansk. I 1975 henvendte en repræsentant for muslimske kredse i Danmark sig sig til Dansk Sprognævn for at få støtte til at fraråde gloserne *muhammedanisme*, *muhammedansk* og *muhammedaner*, idet han anså dem for at være nedsættende og diskriminerende. Sprognævnet henviste til ordenes lange tradition i dansk og til at *islam*, *muslim* osv. var helt eller næsten ukendte ord i Danmark. Endvidere erklærede Sprognævnet, med rette, at *muhammedaner* osv. ikke blev brugt som nedsættende ord i dansk, men gav i øvrigt udtryk for forståelse for at muslimer i Danmark ønskede at indføre *islam*, *muslim* osv. som de normale ord i dansk.

Situationen har i mellemtiden ændret sig. *Muhammedaner* osv. bruges nu næsten kun bevidst nedsættende, mens den neutrale betegnelse er *muslim* (arab.), som er afledt af religionens navn islam: 'gudhengivenhed'. *Islam* er forholdsvis gammelt i dansk, men *muslim* kom først med i Politikens Nudansk Ordbog i 1962 og i Retskrivningsordbogen i 1986.

En række nyere ord i dansk er affødt af voldsomme begivenheder langt fra Danmark. En *ayatollah* er en højtstående islamisk gejstlig. En *fatwa* (arab.) er en autoritativ og retsgyldig afgørelse eller dom fra en højtstående islamisk lovkyndig. *Intifada* (arab.) betyder 'opstand' og bruges især om palæstinensernes oprør mod staten Israel. *Jihad* (arab.) betyder 'hellig krig', som føres mod de vantro.

Et andet område er mad og andet der har med konsum at gøre. *Chillum* (pers.) er den del af den orientalske vandpibe som indeholder den brændende tobak, men betegner i europæiske sprog en hashpibe. *Bulgur* er et tyrkisk ord for knækkede hvedekærner som bruges i forskellige retter. *Falafel* (arab.) er en frikadelle bagt af krydret kikærtemos; *shawarma* (arab.) er kød der ristes på en lodret roterende grill og serveres i et pitabrød; og *hummus* (tyrk.) er en krydret mos af kikærter. *Halal* er arabisk og betyder 'lovlig'; ordet optræder i dansk i sammensætningerne *halalslagter* og *halalkød*, som er kød fra dyr der er slagtet efter islamisk forskrift.

En del af den nyeste tids indlån fra sprogene i den islamiske kultur stammer unægtelig fra ufordragelighedens vokabular. Men lad os fæstne os ved at den anden hovedgruppe er ord fra området mad og måltid. Måltidet, som kan forene mennesker i fred og fællesskab.

Artiklen er fra udstillingskataloget Den Arabiske Kajser, Moesgård Museet, Århus. 1998.

Erik Hansen, f. 1931
professor i dansk sprog
Københavns Universitet

Om den sproglige forskel mellem Hansen-a og Larsen-a

Flere a-lyde, men kun én betydning

Bolette Pallesen skrev i nummer 3, 1999 af M&M en glimrende artikel om fonetisk distinkthed. Rent en passant regner hun i artiklen med, at der kun er ét kort *a*-fonem på dansk. Der er ganske vist flere forskellige *a*-lyde i dansk, fx i *hat* og *ham*, men den traditionelle opfattelse mellem sprogfolk har været, at de forskelle ikke *betyder* noget. Det er ligegyldigt for betydningen, om man siger *»hart«* (med en åben a-lyd, [α], som i *Larsen*) eller *hat* med den mere almindelige udtale med mere snæver a-lyd, [*a*], som i *Hansen*. Det er klart, at udtalen *hart* kan give forventninger om, at den talende er et ældre menneske af et højsocialt miljø. Men ordet er og bliver *hat* uanset udtalen af a-lyden. (Om danske a-lyde se fx også *Mål & Mæle*, 1. årg., nr. 1). Så opfattelsen af, at der mht. betydning kun er ét a, er meget naturlig.

A-reglen

Fordelingen af Hansen-[*a*] og Larsen-[α] er i høj grad bestemt af a'ets lydlige omgivelser. A-reglen siger, at det oprindelige korte Larsen-[α] er bevaret foran de mørke bagtunge- og læbekonsonanter (*tak, tang, partout, tav, tam, tap, taffel*), foran *j (mig)* og efter *r* (*rat, ram, Ras, rad, fra*). Det nye Hansen-[*a*] er trængt ind i alle andre stillinger, dvs. foran tungespidslyde, og hvor ingen konsonant følger (foran »nul«) (*kat, kasse, Gad, kan, kald, da*). Ældre danskere kan have en anden fordeling, men det er lige meget her.

En sådan bestemthed af de lydlige omgivelser kaldes *bunden variation*. A-lydene varierer, men variationen er bunden, automatisk bestemt af lydene omkring og dermed ligegyldig for betydningen.

Jeg vil nu vise, at dette synspunkt er forkert. Der er ikke én, men i hvert fald to korte danske a-lyde med »betydningsforskel« (fonemer). Argumentet er, at a-reglen er blevet krydset af en række andre regler.

Hjelmslevs *sand* og *sand*

Den første, der bemærkede en mulig »betydningsforskel«, var sprogforskeren Louis Hjelmslev (1899–1965). Det er egentlig højst bemærkelsesværdigt, for Hjelmslev havde tilfældigvis de to a-kvaliteter i substantivet *sand* (fx i *strandsand*) og i adjektivet *sand* ('rigtig'). Det var vist adjektivet, der havde det åbne Larsen-[α]. Oplysningerne fik jeg fra Mogens Baumann-Larsen og Jørgen Rischel i studietiden. Man skulle nu have ventet, at Hjelmslev ophøjede de to kvaliteter til fonemniveau – de var jo betydningsadskillende. For langt de fleste strukturalister (fonemsystemanalytikere) sagde dengang: »Once a phoneme, always a phoneme«. Dvs., så snart to lyde adskiller forskellige ord fra hinanden, så er der tale om to forskellige fonemer, uanset om de i en mængde andre tilfælde optræder uden betydningsforskel. Men Hjelmslev regnede sin forskel mellem *sand* og *sand*

for en tilfældighed – *ususreguleret* kaldte han det – i modsætning til *strukturel*.

Men Hjelmslev tog helt fejl: *var* og *hva'*?

Det var rigtigt nok, at substantivet *sand* og adjektivet *sand* lød ens hos de fleste på Hjelmslevs tid. Men når der hverken på Hjelmslevs tid endsige i dag er bunden variation mellem de to a-lyde, så skyldes det, at andre, sideløbende lydlove og lydudviklinger har grebet ind og gennemhullet a-reglen. Det er en lidt længere historie, men her kommer den:

En første lydlov på dansk var den, at alle de ustemte r-lyde blev stemte med tiden: *Korhte* og *værhten* osv. blev til *korte* og *værten*, som ikke længere kan skelnes fra henholdsvis *korde* og *verden*. Dette skete også efter a-lyd: *Marhker* blev til *marker* osv.

En anden lydlov var den, der ændrede det drøbelskurrende r til et slapt vokalisk r efter vokaler (*ser, blir, lur*). De gamle udtalte *ser I hvalen?* med drøbelskurrende *r* ligesom *se rivalen*. Efter a- og å-lyd smeltede det vokaliske r dog sammen med vokalen. Ordene *ar* og *år* består jo i rigsmålet kun af én lyd hver.

Sammensmeltningen mellem kort a + r efterlod sig en såkaldt »erstatningsforlængelse«, en forlængelse af vokalen: *Arne*, oprindelig udtalt med kort a og ægte r, udtales nu med lang vokal og intet r.

Nu kommer vi så til klimaksen. Når det oprindelige *r* står mellem kort vokal og pause, giver det ved sin sammensmeltning med vokalen meget naturligt kun en halvlang vokal, fx *par* og *kar*, men da dansk ellers ikke har halvlange vokaler, blev de hurtigt slidt ned til korte vokaler – specielt i det meget hyppige ord *var*, der kun hos få (ældre) kan have halvlængde. *Var* lyder dermed [*v*α] med Larsen-[α] og adskiller sig dermed kun i a-lyden fra *hva'* [*va*] med Hansen-[*a*]. *Hva'* er en – ofte lidt uhøflig – måde at spørge til noget på: »*Med* hva' [*va*] *skal jeg stop' det, kære Jokum, kære Jokum?*«. Der er for øvrigt også et andet ord i sproget, der hedder *hvar?* [*v*α] (hvad sagde du?). Dette *hvar?* er med sit Larsen-[α] svært at forklare, for der har aldrig eksisteret nogen udtale af det med r-lyd. Det kan være påvirket af synonymet *hvabehar* med hele to Larsen-[α]'er (se *Mål & Mæle*, 11. årg. nr. 3). Men under alle omstændigheder trodser det den lydlov, jeg ovenfor kaldte a-reglen, og udgør – ligesom *var* – en betydningsmæssig minimal-modsætning til *hva'*, idet kun a-kvaliteten adskiller dem. Tilsvarende er det med parrene *kar* og *ka'* og med *par letter* og *paletter*.

I helt tryksvag stilling er der intet længdeproblem. Her bliver oprindeligt a + r til obligatorisk kort Larsen-[α] fx *solar* (plexus), der kun adskiller sig ved vokalen fra *sola(veksel)*.

Særlig interessant er her ordet *der*. Det betyder oprindelig 'på det sted'. Det har også en gammel tryksvag udtale, som i dag har lagt sig fast på Larsen-a'et. Denne svage form har dog ikke helt samme betydning som den stærke, *dér*, og er dermed blevet et nyt ord – eller to. For det første bruges det som vikar for sætningens subjekt: *en mand, der kan score*; *der er noget i luften*. For det andet er der inden for de sidste knap 200 år opstået et tredje *der*: Det tryksvage *dar* har fået en trykstærk udtale, *dár*. Og det er et adverbium, men med en anelse anden betydning end stedsadverbiet *dér*. Det nye adver-

bium betyder ikke blot 'på det sted', men også 'i den situation, i det tilfælde', fx

Da jeg var murer, dár måtte jeg op kl. 6 om morgenen.

Med béarnaisen, dár skal du passe enormt på.

Næsten hvert minut, vi taler, udnytter vi modsætningen mellem *der* med Larsen-a og *da* med Hansen-a:

Dár kunne jeg lide det, modsat *da kunne jeg lide det*

En vogn kan dar køre modsat *en vogn kan da køre*

De to Anners Anders And-blad

Den a-regel, at åbent Larsen-[α] bliver til lukket Hansen-[*a*] foran lys konsonant, gik oprindelig uden om ord, der havde r-, α-, eller *o(g)*-lyd i den efterfølgende stavelse, fx *aldrig, danser, altså*. Tilbage af disse mange ord med Larsen-[α] er kun blevet en lille restgruppe, for de fleste har fået Hansen-[*a*] i analogi med andre bøjningsformer, fx *danser* med Hansen-[*a*] som i *dans, danse, dansede, danset, dansende*. Restgruppen, der beholdt Larsen-[α], er ordene *aldrig, andre, anderledes, Anders(en)* og *vandre*. Disse ord udgør nu en usystematisk gruppe med et Larsen-[α], som giver betydningsadskillelse fra tilsvarende ord med Hansen-[*a*]. Jeg har moret mig med at danne eksemplet *Anders – Anners* (af *Anne, de to Anners bøger*); men det er ligegyldigt, om man kan finde sådan et par. Det afgørende er, at der med restgruppen ikke længere er nogen automatisk fonetisk regel, der fordeler [*a*] og [α]. Og dermed er der to fuldgyldige vokaler (to fonemer).

Ja, jar (jeg) ved det godt

En helt anden undtagelse fra loven om udvikling af Larsen-[α] til Hansen-[*a*] er følgende: Ældre lav-københavnere og næsten alle yngre har fået [α] foran det slappe j, i *vej, hej* osv., også i pronominerne *jeg, mig, dig, sig*. Pronominerne mister imidlertid i tryksvag stilling næsten altid deres j, og denne j-løshed kan i *jeg* – og kun i det – overføres til trykstærk stilling: *jar* (jeg), der danner et nydeligt minimalt par med *ja*. Dette er ikke lydlovenes blinde værk. Hvis alt var gået lydret til uden analogier, ville *jég* i dag altid udtales enten med slapt *j* til sidst, *jaj*, eller hedde *jæ*, men den sidste udtale kunne ikke klare sig pga. presset fra fuldformens a-lyd. Udtalen *jæ* fører i dag en hensygnende tilværelse blandt ældre på Fyn og i Jylland.

Ha (hr.) Nielsen eller *har* Nielsen?

En fjerde gruppe af ord har også betydningsmodsætning mellem Hansen-[*a*] og Larsen-[α]. I 1800–1850 blev kort æ åbnet foran r, så at den oprindelige udtale med æ af fx *nærme* blev ændret i retning af en moderne udtale med Hansen-a. Fra gammel tid falder et tryksvagt *r* foran konsonant let bort i alle de nordiske sprog. Ingen uden for en snæver kreds om fx Zahles højere pigeskole har i daglig tale udtalt *r* i *kartoffel, sergeant, persille* osv. De r-løse former lød naturligvis med æ i 1700-tallet: *pæsille, sæsjant/skæsant*, men pga. presset fra fuldformen har de i dag a-lyd, og herved får vi igen en førsteklasses betydningsmodsætning mellem Hansen-[*a*] og Larsen-[α]: *Kerte(minde) = ka' det minde* modsat *Karde(momme)* og *ha* (*hr.* eller *have*) *Nielsen* modsat *har Nielsen?*

Også her ser vi, at a-reglen ikke går kompromisløst frem. *Har* udtales i fuldform med Larsen-a, men i tryksvag

stilling foran konsonant faldt *r* fra gammel tid bort, så det burde her (foran »nul«) hedde *ha* med kort Hansen-a. Men sådan gik det ikke. Fuldformens kvalitet gennemføres også i tryksvag stilling: Det hedder altid *har* med Larsen-a.

Ska' fælden? eller skaf Ellen?

Den femte og sidste sammenhæng med betydningsmodsætning mellem Hansen-[*a*] og Larsen-[α] er typen *ska' fælden op?* over for *skaf Ellen op!* Denne modsætningstype opstår, fordi »stilling foran ingenting (»nul«)«, der normalt giver Hansen-[a], ikke skal forstås strengt som »stilling foran pause«, men blot »foran ingenting i vedkommende ord«. Men dette er ikke nogen ren fonetisk bestemmelse. Hvis det hele gik rent fonetisk til, ville *ska'* hedde [*sga*] med Hansen-a foran pause, men [sgα] med Larsen-a foran mørk konsonant i det følgende ord – et fænomen, der kaldes sandhi. Men det har vi altså ikke her. *Ska', ka', hva', da, ja, lala* osv. har altid Hansen-a, de beholder ikke deres gamle Larsen-a foran mørk konsonant i det efterfølgende ord.

Nu kan man indvende mod eksempler som de sidstnævnte, at der strengt taget også er en anden forskel end a-kvaliteten. Man kán godt – især efter nogen træning – høre forskel på forlyds- og udlydskonsonant. Tag som eksempel forskellen på *mé(d) dilden* og *mæt ilden*. Der ér en lille energi- og længdeforskel mellem forlyds- og udlydskonsonant. Den findes også imellem *f*-lydene i *fælden* og *skaf*. Men den forskel kan vi komme ud over:

A-reglen er i nogen grad afhængig af, hvor stærkt man oplever en stavelsesgrænse. Derfor siger nogle *Par-ris (Paris)* med Larsen-a foran mørk konsonant, mens andre siger *Pa-ris* med Hansen-a. Nogle siger *far-kultet (fakultet)*, andre *fa-kultet*. Jo mere distinkt udtale, jo større tilbøjelighed er der til at tage hensyn til stavelsesgrænsen. De, der har Larsen-[α] i sådanne ord, får da en modsætning mellem de to a'er, fx *ta' rif* (et rif) modsat *tarif*, og tilsvarende en *varan* modsat *hva(d) ran* (angår ...).

Ha-ha! Har-har!

Vi skal til sidst se på et par enkeltord. Når både det tragiske og det prosaiske *ha!* udtales med Larsen-a, er det primært faktisk forekommende latter, der gør sig gældende. Vi møder her en traditionel, såkaldt onomatopoietisk lydlovsundtagelse fra a-reglen.

Ga-ga (»gar-gar«) ('dum, skør') er parallel hermed. Selvfølgelig er der også tale om vokalharmoni, men når det sidste *a* ikke nødvendingvis er et Hansen-a, må det bl.a. skyldes en (korrekt) fornemmelse af, at sindssyges uartikulerede brokker snarere har Larsen-a end Hansen-a.

Snack og snak

Den indgroede oplevelse af en forskel mellem Hansen-a og Larsen-a kommer også frem, når vi hører a'er på fremmede tungemål. Vi danske har ingen problemer med at skelne mellem *finskens ä* og *a*, der netop lyder som Hansen-[*a*] henholdsvis Larsen-[α]: *Mäkkinen* og *Makkinen*.

I gamle dage indordnede vi naturligvis ord med tysk Larsen-[α] efter de daværende danske regler. De indlåntes som Larsen-[α], men fulgte så, da de én gang var optaget i dansk, den danske lydlov. Derfor siger vi i dag *pande, gevaldig, valdhorn* med Hansen-[*a*], men i proprier er den tyske udtale mere påtrængende; jo mindre kendt, jo mere

tysk: Man hører både »Salsborg« (*Salzburg*) og »Sarltsburg«, men en lille flække som Attersee, der kun er kendt for, at jeg dertil henlagde min første bryllupsrejse, må hedde »Arttersee« med Larsen-a efter det tyske forbillede. På dansk vel at mærke for danskere med bare et vist kendskab til tysk. Og når vi for alvor begynder at sprekke, på ægte valbytysk, kan vi kun sige *der Mann* med Larsen-[α], jf. forfatternavnet *Thomas Mann*, der på dansk stadig har udtalemuligheden med Hansen-a.

Tilsvarende på *engelsk*. De gamle, der levede før a-reglen trådte i kraft, sagde »djæk« om *Jack*, »sjægpiwe« *shagpibe*, »gæng« *gang* osv. Og på det stade står endnu vore norske brødre: »tægsi« for *taxi* osv. De og de gamle danskere har/havde jo ikke noget Hansen-[*a*] til disposition. Men i dag får tilsvarende ord Hansen-[*a*] både på valbyengelsk og i låneord: *crack, snack, catwalk*. Den, der rapper med Larsen-a, er ande-imitator; den, der rapper med Hansen-a, synger med sit eget, amerikaniserede næb. Tilsvarende er der forskel mellem en *snak* og en *snack*, *et kap* og en *(night) cap* osv. Når et nyt ord som *zappe* ikke desto mindre normalt har Larsen-[α], er det, fordi vi er nødt til at iklæde det en verbalbøjningsdragt, der fjerner det fra udgangspunktet, *to zap*.

To vidt forskellige sproglyde

Hansen-a og Larsen-a er vidt forskellige sproglyde. Ingen åbningsgradsnabovokaler ligner hinanden så lidt. Jeg har fra barnsben opfattet dem som vidt forskellige, men dog forbundne, fordi de groft bestemmes af omgivelserne. Men at jeg oplevede dem så klart forskellige, siger intet om mit sprogøre. Alle nulevende danskere har dem indlejrede som forskellige, selvstændige sproglyde, hvad der turde være bevist ovenfor.

De danner betydningsmodsætning ikke blot i støvede afkroge af det danske sprog. Der er tale om en central og veludnyttet modsætning.

Lars Brink (f. 1945)
professor

To forskellige a-lyde?

Samtidig med Lars Brink sendte en anden læser, Peter Meisling, en kortere artikel om samme emne og med samme konklusion. Her er de fleste og vigtigste af Peter Meislings ordpar:

action – aktien
hacker – hakker
slacks – slags
snack – snak
taggen – takken (tag = graffiti)

gnav – gnav (med Larsen-a betegner ordet et kortspil)
lav – Lau
naver – navr (navr = en art træ)
stavning – Stauning

dalerne – Dalarne
maler – Mahler

bag – beg el. bei (bei = tidligere tyrkisk embedsmand)
dag – dej
fag – fej
Haag – haj
kage – kaje
lag – leg el. lej
lagen – legen
lager – lejr
mag – maj
mage – meje
magen – megen
mager – Mejer
mager – mejer
maget – meget
nag – nej
nage – neje
Pagh – peg
plag – plej
sag – sej
stage – stege
svag – svaj
tag – thai
vag – vej

Hvordan ser en god læsebog ud?

Baggrund

Det hele startede med danske 3.-klassers nedslående resultater i en stor international læseundersøgelse (beskrevet i *Den grimme ælling og svanerne – om danske elevers læsefærdigheder*, Mejding 1994). Undersøgelsen viste, at danske elever i 3. klasse læser dårligere end 9-10-årige elever i de øvrige nordiske lande, og at det danske læseniveau ligger på højde med niveauet i lande som Trinidad og Tobago. De danske 14-årige, der også deltog i undersøgelsen, klarede sig relativt bedre, men absolut ikke i top; og de danske børns læsning ligger stadig langt fra niveauet i de øvrige nordiske lande.

På baggrund af denne undersøgelse blev der i Undervisningsministeriet sat en række tiltag i værk på læseområdet. Man søgte efter forklaringer på de danske børns dårlige læseresultater i 3. klasse og ønskede derfor især at fokusere på begynderundervisningen i Danmark. Et af tiltagene var finansiering af vores projekt om læsebogens betydning for den første læseudvikling. Projektet startede i 1994 og blev afsluttet i begyndelsen af 1999. Projektet omfattede elever fra 204 klasser, der blev vurderet med halvårlige prøver fra slutningen af børnehaveklassen til og med 3. klasse.

Hvilke spørgsmål skulle undersøgelsen give svar på?

Hovedformålet med undersøgelsen var at afdække, om der er forskel på elevernes læseudvikling, alt efter hvilket læsebogssystem de bliver undervist efter, sådan at elever, der blev undervist efter et bestemt system, generelt klarede sig bedre/dårligere end de øvrige elever i undersøgelsen.

Herudover fik vi også mulighed for at se nærmere på eventuelle sammenhænge mellem elevernes lyst til at læse og deres læseudvikling, og endelig afdækkede vi, hvilke områder i begynderundervisningen lærerne tillagde særlig stor vægt. Det sidste område bliver ikke belyst i denne artikel, og interesserede læsere må derfor henvises til *Hvordan kommer børn bedst i gang med at læse?* af Borstrøm, Petersen og Elbro, 1999.

Udvælgelse af læsebogssystemer, klasser og prøver

Danmark har et stort antal læsebogssystemer til den første læseundervisning, men ved hjælp af en spørgeskemaundersøgelse fandt vi frem til, hvilke læsebøger der faktisk bliver brugt rundt om på skolerne. Vi udvalgte de fem mest udbredte læsebogssystemer til at indgå i undersøgelsen for at sikre, at systemerne blev repræsenteret med tilstrækkelig mange elever, at elever fra alle amter i landet var repræsenteret med alle systemer, og at de udvalgte systemer repræsenterede den begynderundervisning i dansk, som foregår på skolerne.

De fem systemer, der indgik i undersøgelsen, var: *Dansk i første* fra Gyldendal, *Danskbøgerne* fra Munksgaard,

Trip, trap, træsko fra Nyt Nordisk Forlag, *Søren og Mette* fra Gad & Grafisk og *Helhedslæsning* fra Gyldendal.

Udgangspunktet var, at der fra alle amter skulle deltage mindst én klasse med hvert af de fem systemer. Klasserne skulle imidlertid udvælges, mens børnene endnu gik i børnehaveklasse, fordi det var nødvendigt for undersøgelsens pålidelighed at have informationer om elevernes færdigheder inden danskundervisningens begyndelse. Disse oplysninger skulle dels bruges til at se på forskellige sproglige faktorers betydning for den første læseindlæring, dels til at afdække eventuelle forskelle på eleverne, der skulle anvende de fem forskellige læsebogssystemer, allerede inden danskundervisningens begyndelse.

Mange skoler havde endnu ikke taget beslutning om, hvilket læsebogssystem børnehaveklassebørnene skulle undervises efter i 1. klasse, så vi udvalgte deltagerklasserne ud fra de daværende 1.-klassers læsebogsvalg. Det viste sig, at en del skoler valgte at bruge et andet læsebogssystem til de nye 1. klasser, og det bevirkede, at nogle af de 202 deltagende klasser faktisk har anvendt andre systemer end de 5 mest udbredte eller har anvendt en kombination af flere systemer. Disse klasser indgår naturligvis ikke i sammenligningerne af de fem læsebogssystemer.

Vi har fulgt eleverne fra slutningen af børnehaveklassen til slutningen af 3. klasse. I børnehaveklassen testede vi forskellige sproglige færdigheder, som i andre undersøgelser har vist sig at have stor betydning for den første læseindlæring, nemlig bogstavkendskab, opmærksomhed på lyde i det talte sprog (fonologisk opmærksomhed) og sprogforståelse. Prøverne i 1. til 3. klasse afdækkede elevernes læsning og stavning af enkeltord, og i slutningen af 3. klasse blev elevernes sætningslæsning også afdækket. Prøverne blev løbende suppleret med spørgsmål til eleverne om deres holdning til læserelaterede aktiviteter, og eleverne blev testet to gange hvert skoleår.

Hvordan læste eleverne så?

Elever, der har anvendt *Søren og Mette* i begynderundervisningen, kom hurtigere i gang med at læse enkeltord end de elever, der har anvendt et af de øvrige systemer. Der var også færre dårlige læsere blandt Søren og Mette-elever end blandt elever med andre systemer.

Blandt elever, der har anvendt *Danskbøgerne* i begynderundervisningen, var der flest dårlige læsere i både 2. og 3. klasse.

Undersøgelsen peger desuden på, at elevens bogstavkendskab, lytteforståelse og fonologiske opmærksomhed inden læsestart har stor betydning for elevernes senere læseindlæring, men forskelle i elevernes sproglige forudsætninger kunne ikke forklare, hvorfor elever med *Søren og Mette* kom så godt fra start, og hvorfor det gik så skidt for elever med *Danskbøgerne*.

Heller ikke forskelle mellem lærerne, der anvendte de forskellige systemer, kunne alene forklare forskellene i elevernes læseniveau og forskelle på andelen af dårlige læsere for de forskellige læsebogssystemer. Så forklaringen på forskellene i elevernes læseniveau og andelen af dårlige læsere skal søges et andet sted.

En mulighed var, at der kunne være forskelle i læsebøgernes sproglige udformning, der gjorde, at det var nemmere/sværere at lære at læse efter et bestemt læsebogssystem. Vi lavede derfor en række sproglige analyser af

læsebøgerne og sammenlignede de læsebøger, der indgik i undersøgelsen på de pågældende parametre.

Sproglige analyser af læsebøgerne

Læsebogssystemerne i undersøgelsen var udvalgt, fordi de var de mest udbredte, og ikke fordi de hver især repræsenterede forskellige syn på begynderundervisning i læsning. Derfor vidste vi på forhånd ikke noget om, hvor meget de udvalgte læsebøger adskilte sig med hensyn til læseteksternes sproglige udformning.

Det er dog temmelig tydeligt, at den tekstmængde, man præsenteres for i løbet af første klasse, varierer, alt efter hvilket læsebogssystem man arbejder efter. Når man skal sammenligne teksters sproglige udformning med hensyn til en række parametre, er det en god idé at holde tekstmængden konstant, så eventuelle forskelle (fx på hvor mange forskellige ord der bruges i en given tekst) ikke lige så vel kan være et resultat af forskelle i tekstmængde. Derudover bliver tekstmængden en separat parameter.

Der indgår 16 forskellige læsebogssystemer i analysen af læsebøgernes sproglige udformning. De 16 læsebogssystemer er alle de læsebogssystemer, der var tilgængelige, da vi lavede de sproglige analyser. Der blev lavet en tekstafgrænset analyse, der tog udgangspunkt i de første 1000 ord fra hvert læsebogssystem, for herved at fokusere på ordmaterialet i den allerførste læseindlæring. Ordmaterialet i de forskellige læsebøger blev i første omgang vurderet på fire forskellige sproglige faktorer. Disse sproglige faktorer indgår hver især som delmål i de to velbeskrevne mål, informationstæthed og læsbarhedsindekset lix.

Målet for informationstæthed er sammensat af to komponenter: det enkelte ords generelle hyppighed (vurderet ud fra en liste over de hyppigste ord i danske børnebøger) og ordets hyppighed i den foregående del af teksten (antallet af forekomster i teksten). Ideen med dette mål er, at et ords informationsværdi er omvendt proportional med, hvor forventeligt ordet er, og at et ord bliver stadig mindre forventeligt, jo mindre hyppigt det er.

Læsbarhedsindekset lix er også sammensat af to delkomponenter, nemlig tekstens gennemsnitlige meningslængde og tekstens andel af lange ord (se nedenfor).

De fire sproglige parametre, hyppighed, gentagelser, lange ord og gennemsnitlig meningslængde er ikke indbyrdes uafhængige, men tilsammen giver de et mere nuanceret billede af materialernes ordvalg, end et enkelt mål kunne give.

Hyppighed

Den første sproglige faktor er ordenes hyppighed. Analysen består af, hvor mange af de første 1000 ord i hver tekst, der findes blandt sprogets hyppigste ord. For hvert ord i teksten afgøres det, om ordet findes i en frekvensliste baseret på 250.000 ord fra danske børnebøger. Ordenes hyppighed har betydning for, hvor velkendte ordene er for begynderlæseren, og hvor stor sandsynlighed der er for at støde på ordene i andre tekster. Kendskab til ordene har indlysende betydning for læseforståelsen, men kan også have betydning for ordgenkendelsen. Hvis ordene i en tekst er meget velkendte ord, vil det være lettere for eleven at komme i tanke om netop dette ord, når eleven skal gætte ud fra sammenhængen eller gætte ud fra kendskabet til det første bogstav i ordet. Derfor har man

traditionelt set ordenes hyppighed som en vigtig faktor i begynderlæsetekster.

Gentagelser

Den anden sproglige parameter er antallet af gentagelser. Enhver tekst indeholder enkelte ord, der bliver gentaget mange gange, men de fleste ord i en tekst forekommer kun ganske få gange i teksten. Når man beregner det gennemsnitlige antal forekomster af hvert ord, vil især gentagelsen af de lidt sjældnere ord få betydning. De hyppige ord som *og* og *den* gentages stort set lige mange gange i alle tekster, mens det er forskelligt, hvor mange gange indholdsord som *appelsin* og *skolebus* gentages. Hvor meget ordene gentages, har betydning for helordsgenkendelsen. Man skal have set og stavet sig igennem et ord et stort antal gange, førend det bliver lagret som et ordbillede, man kan genkende umiddelbart. Hvis teksten indeholder mange gentagelser, vil man på et tidspunkt kunne genkende visse ord som hele ordbilleder, hvorimod man, hvis teksten indeholder få gentagelser, tvinger eleverne til at stave sig igennem ordene eller gætte ud fra sammenhængen.

Meningslængde

Den tredje sproglige parameter er meningslængde (antal ord fra punktum til punktum). Jo længere en sætning bliver, desto mere kompleks kan den blive. Komplekse sætninger er ofte sværere at forstå end simple sætninger, og derfor har man fundet sammenhæng mellem sætningslængde og tekstens tilgængelighed. For begynderlæsere med en forholdsvis langsom læsehastighed kan sætningslængden tænkes at have ekstra betydning, fordi det kan være svært at holde rede på indholdet, hvis sætningerne bliver for lange. Samtidig kan det være særlig svært for elever, der benytter en stavestrategi, at sammenholde indholdet i meget lange sætninger.

Ordlængde

Den fjerde sproglige parameter er ordlængde. Der optælles, hvor mange ord der består af mere end seks bogstaver. Lange ord er ofte mere komplekse i deres struktur end korte ord (fx flere konsonantklynger), og derfor er der sammenhæng mellem ordlængde og sværhedsgrad. Ordlængden har især betydning, hvis man benytter en stavestrategi. Tekster, der indeholder relativt mange lange ord, vil være mere krævende at stave sig igennem end tekster med mange korte ord. På den anden side kan lange ord tænkes at have et mere karakteristisk ordbillede og derfor være lettere at genkende som hele ordbilleder.

Læsebøgernes sproglige profiler

Disse fire sproglige parametre kan optælles maskinelt. For alle parametrene blev der på basis af de tilgængelige læsebøger til 1. klasse (16 forskellige bøger) udregnet et gennemsnit. Den enkelte læsebogs værdier på de forskellige sproglige parametre blev omregnet til z-værdier ($z = 0$ svarer til den gennemsnitlige værdi for den pågældende sproglige parameter). Positive z-værdier betyder, at læsebogen ligger over gennemsnittet for den pågældende parameter, læsebogen har eksempelvis flere lange ord end gennemsnittet. Negative z-værdier betyder, at læsebogen ligger under gennemsnittet på den pågældende parameter, læsebogen har eksempelvis færre lange ord end gennemsnittet. På basis af disse fire sproglige parametre kan man

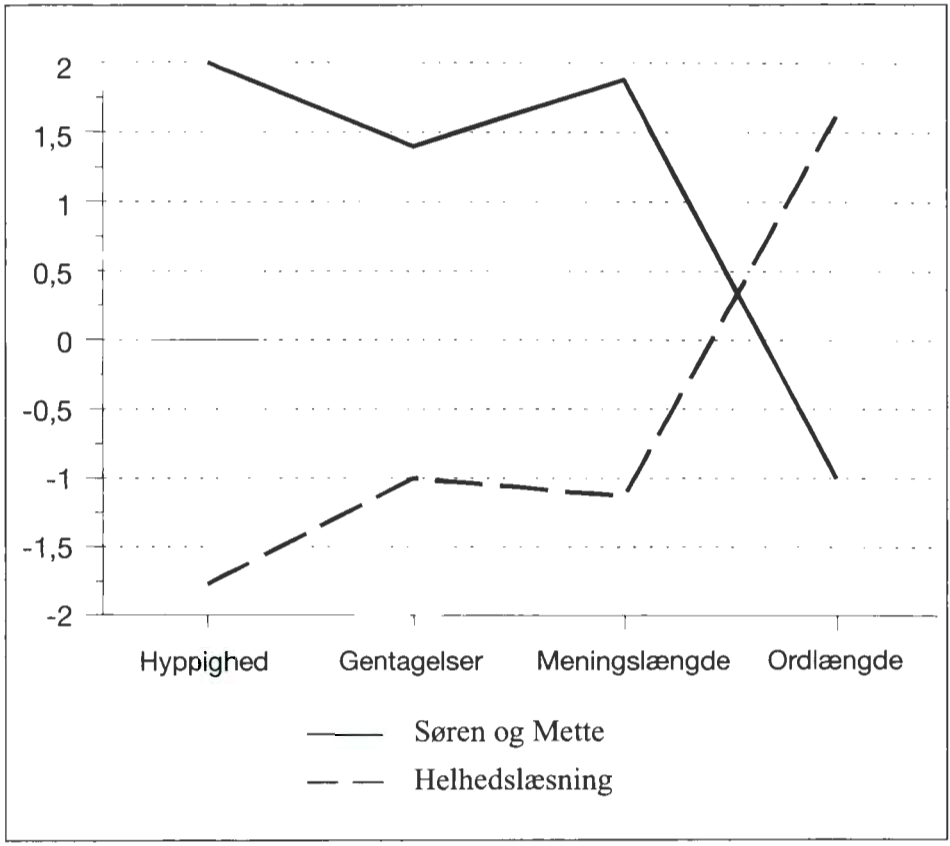

Figur 1. *Sproglig profil for to forskellige læsebøger fra undersøgelsen*

sammenligne de deltagende læsebøgers sproglige profil (se figuren).

I figur 1 er der indtegnet værdier for to forskellige læsebogssystemer, *Søren og Mette* og *Helhedslæsning*. I figuren kan man se, at ordvalget i disse to materialer er vidt forskelligt, og disse to læsebøger er også udvalgt til illustration af, hvor store forskelle der kan være i begynderteksters sproglige udformning. *Søren og Mette* anvender meget hyppige ord i læseteksterne, og sætningerne er forholdsvis lange. Ordene er derimod ikke så lange, og de bliver gentaget mange gange. *Helhedslæsning* anvender mere sjældne ord i de første læsetekster, og sætningerne er forholdsvis korte. Ordene er lange og bliver ikke gentaget så mange gange. Så af figuren kan man se, at systemerne er meget forskellige med hensyn til de sproglige parametre.

Når man sammenligner den sproglige profil fra de fem forskellige læsebogssystemer i undersøgelsen, deler systemerne sig i 2 grupper. *Trip Trap*, *Helhedslæsning* og *Dansk i* ... anvender mange forskellige ord i den første tekstmængde, og disse ord er relativt

lange og ikke så hyppige i forhold til »den gennemsnitlige læsebog«. Modsat anvender *Søren og Mette* og *Danskbøgerne* relativt få forskellige ord i den første tekstmængde, og disse ord er relativt korte og hyppige. De tre systemer med relativ stor andel lange ord og mange forskellige ord inddrager læsetekster sideløbende med bogstavgennemgangen, mens de to læsebøger med relativ lille andel lange ord og få forskellige ord først inddrager læsning af tekster i begynderundervisningen, når eleverne har kendskab til de fleste bogstaver.

Sammenhæng mellem læsebøgernes sproglige profiler og læseniveau

Hvis disse sproglige parametre har afgørende betydning for læseindlæringen, må man forvente, at elever med læsebøger, der lignede hinanden på de sproglige parametre, vil have en parallel læseudvikling. Det var imidlertid ikke tilfældet! Elever, der blev undervist med *Søren og Mette*, var signifikant bedre ordlæsere i 1. klasse end elever med nogle af de andre systemer. Faktisk var elever, der blev undervist med *Danskbøgerne* (det system, der lignede *Søren og Mette* mest på de sproglige parametre) dem, der klarede sig dårligst i undersøgelsen. I både 2. og 3. klasse var der signifikant flere dårlige læsere med dette system end med de øvrige systemer, hvorimod *Søren og Mette* i 2. klasse havde signifikant færre dårlige læsere end de øvrige systemer. Derimod indhentede elever, der var blevet undervist med *Helhedslæsning*, *Søren og Mette*-eleverne, så de fra slutningen af 2. klasse var lige så gode ordlæsere. Resultaterne viser, at forskelle i disse sproglige parametre tilsyneladende ikke er afgørende for, hvor godt eleverne kommer fra læsestart. Men det er der måske andre sproglige parametre, der er. Derfor så vi nærmere på to andre sproglige parametre, nemlig tekstmængden til 1. klasse og andelen af lydrette ord i de første 1000 ord.

Lydrette ord

Hvis man i den første læseundervisning arbejder ud fra en lydmetode, hvor eleverne lærer at læse ved at give hvert af ordets bogstaver en lyd, må eleverne have tillid til, at man med succes kan læse ord på denne måde. Det er lettere at stave/lydere sig igennem ord med en entydig sammenhæng mellem bogstav og lyd, så hvis teksterne indeholder mange lydrette ord, vil eleverne i højere grad blive opmuntret til

	Dansk-bøgerne	**Dansk i ...**	**Helheds-læsning**	**Søren og Mette**	**Trip Trap Træsko**
Antal lydrette ord blandt de første 1000 ord	261	372	228	381	314
Antallet af lydrette ord i forhold til antallet af forskellige ord	28,3 %	29,6 %	11,6 %	36,2 %	17,7 %

Tabel 1. *Andelen af lydrette ord i danske begyndertekster*

at lydere sig gennem ord, de ikke kender. Man kunne også forestille sig, at eleverne kommer hurtigere i gang med at læse, hvis de første læsetekster indeholder mange lydrette ord, fordi man i sådanne tekster i højere grad understreger sammenhængen mellem tale og skrift og herigennem gør det lettere for eleverne at »opdage« denne sammenhæng.

Antallet af lydrette ord kan kun findes ved en manuel optælling. Derfor indgår der i disse analyser ikke en optælling af alle 16 læsebogssystemer. Kun antallet af lydrette ord blandt de første 1000 ord i de 5 udvalgte læsebogssystemer er optalt. For at blive kategoriseret som et lydret ord i denne analyse skal der være entydig sammenhæng mellem bogstav og lyd, og omkodningen fra bogstav til lyd må ikke kræve kendskab til særlige udtaleregler. Et eksempel på sådanne regler for udtalen af bogstavfølger kunne være udtalen af bogstavfølgen *-umm-*, som er *»åm«*, ikke »um«.

Det er tydeligt, at *Søren og Mette* indeholder flest lydrette ord, og at *Helhedslæsning* indeholder færrest lydrette ord. Desuden er det værd at bemærke, at *Danskbøgerne* og *Søren og Mette*, der ligner hinanden på de øvrige sproglige mål, adskiller sig væsentligt på andelen af lydrette ord (se tabel 1).

Tekstmængde

Øvelse er en af de væsentligste faktorer, når man skal tilegne sig en ny færdighed. Man lærer ikke at cykle alene ved at investere i Den gule Førertrøje og en flot cykelhjelm. For at lære at cykle, må man øve sig i at cykle. På samme måde kommer læsefærdigheden ikke af sig selv, man må øve sig. En stor tekstmængde giver større mulighed for, at man tilegner sig bestemte færdigheder, end en lille tekstmængde, og derfor indgår den samlede tekstmængde til 1. klasse som

Læsebogssystem klasse	Antal ord i læsetekst beregnet til 1
Danskbøgerne	3183
Dansk i ...	4558
Helhedslæsning	1510
Søren og Mette	10292

Tabel 2. *Tekstmængde til 1. klasse i de fem læsebogssystemer*

en særlig faktor i vurderingen af læsebogssystemernes udformning.

Som det fremgår af tabel 2, er der store forskelle på tekstmængden til 1. klasse i de forskellige systemer. *Søren og Mette*-bøgerne indeholder langt den største tekstmængde, mens *Helhedslæsning* indeholder den mindste tekstmængde til 1. klasse.

Sammenhæng mellem tekstmængde, lydrette ord og læseniveau

Der var altså forskel på andelen af lydrette ord i de første 1000 ord i læsetekster og på, hvor stor en tekstmængde der var til eleverne i 1. klasse i de forskellige systemer. Spørgsmålet er imidlertid, om der også er sammenhæng

mellem disse sproglige parametre og elevernes læseniveau. Svaret på dette spørgsmål er ja!! Der er sammenhæng mellem andelen af dårlige læsere i begyndelsen af 1. klasse, og hvor stor en del af de første 1000 ord i læsebogsteksten der er lydrette. Jo flere lydrette ord i teksten, desto færre dårlige læsere. På samme måde er der sammenhæng mellem tekstmængde og læseniveau i 1. klasse. Jo større tekstmængde, desto bedre læseniveau blandt eleverne.

Netop tekstmængde og andelen af lydrette ord er særlig interessante, fordi de begge adskiller *Søren og Mette* fra *Danskbøgerne*. Disse to systemer var jo meget ens på de andre sproglige parametre – de havde begge korte og forholdsvis hyppige ord og gentog ordene mange gange. *Danskbøgerne* er ofte blevet sammenlignet med *Søren og Mette*, og mange har set *Danskbøgerne* som en videreførelse af læsebogstraditionen fra *Søren og Mette* (og *Ole Bole* for den sags skyld). Vores sproglige analyse peger imidlertid på, at systemerne umiddelbart ligner hinanden, fordi begge systemer indeholder korte hyppige ord, der gentages meget. I praksis klarer eleverne, der har lært at læse efter *Søren og Mette*, sig langt bedre end elever, der har lært at læse efter *Danskbøgerne*. Denne forskel kan forklares ved, at der er flere lydrette ord og en langt større tekstmængde i *Søren og Mette* end i *Danskbøgerne*.

Hvad kan sådanne sproglige analyser af læsebogsmaterialer bruges til?

De sproglige parametre kan altså bruges til mere end at tegne sproglige profiler af de forskellige deltagende læsebøger. De kan bruges til at sandsynliggøre, hvorfor elever, der har lært at læse med *Danskbøgerne*, adskiller sig fra elever, der har lært at læse med *Søren og Mette*. Samtidig kan de også bruges til at forklare, hvorfor elever, der lærer at læse med *Helhedslæsning*, kommer forholdsvis langsomt fra læsestart (dog indhenter disse elever *Søren og Mette*-eleverne i løbet af 2. klasse). *Helhedslæsning* indeholder kun meget få lydrette ord og kun en ganske lille tekstmængde til 1. klasse. Desuden er ordene i teksterne relativt lange og bliver ikke i så høj grad gentaget som i de øvrige materialer. En læsetekst med en sådan sproglig profil vil kunne vanskeliggøre den første læseindlæring.

En sproglig analyse af de forskellige begyndermaterialer giver altså mulighed for at sammenligne forskellige materialer indbyrdes. På den måde vil det være muligt at vurdere nye læsebøger med hensyn til de sproglige parametre, og desuden vil undersøgelsen i bedste fald kunne anvendes som en slags retningslinje for, hvilke sproglige parametre det især er relevant at tage hensyn til, hvis man som forfatter skal i gang med at udvikle et nyt læsebogssystem.

Hvem har lyst til at læse?

Undersøgelsen viste, at elever, der har anvendt *Søren og Mette*, kommer mere sikkert fra læsestart, men mange vil have indvendinger imod dette system, fordi det er utidssvarende både i tegninger og indhold (materialet er fra 50'erne). Gider børn overhovedet lære at læse efter et sådant læsebogssystem, eller mister de lysten til at læse i det hele taget, hvis de bliver undervist efter et så utidssvarende materiale, spørger man sig selv.

Vi har i både 1., 2. og 3. klasse spurgt eleverne om, hvor sjovt de syn-

tes, det var at lære at læse. Størsteparten af børnene i undersøgelsen er glade eller meget glade for at læse. Der var ikke nogen systematiske forskelle mellem de fem systemer, så der var altså ingen af systemerne, der i højere grad gav børnene lyst til at læse, og omvendt var der heller ingen systemer, som kvalte børnenes læselyst.

Derimod ser det ud til, at elever, der ikke er så gode til at læse, generelt ikke er så glade for at læse. Så hvis noget kan kvæle børns læselyst, så er det manglende læsesucces. Eller sagt på en anden måde, hvis man vil bevare elevernes læselyst, så må man gøre dem til gode læsere fra start.

Ina Borstrøm
audiologopæd
f. 1967

Dorthe Klint Petersen
forskningsadjunkt
f. 1964

Læsebøgernes fremstilling af elever, der lærer at læse, har ændret sig betydeligt i den seneste generation.